

Історія History

УДК 930.2“09”

УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ (2: ШЛЯХ НА ЛУГУ)

Юрій Дуба

Статтю присвячено дослідженню фрагмента літописної статті 947 року про встановлення кївською княгинею Ольгою погостів у Новгородській землі. Автор доводить, що первісний текст є штучно прив'язаний до Новгородщини. Описані події розгортаються в Деревлянській та Волинській землях, через які пролягав міжнародний торговий шлях Булгар – Київ – Регенсбург. Війна в Деревлянській землі відкрила перспективи контролю цього торгового шляху від Києва аж до р. Луга в Басейні Західного Бугу, звідки відкривається водний шлях у Балтійське море вздовж Бугу та Вісли.

Ключові слова: літописи, Русь, княгиня Ольга, урбаністична реформа, адміністративна реформа, Новгородська земля, Деревлянська земля, Волинська земля, р. Західний Буг, р. Луга, міжнародні торгові шляхи, погости.

The article discusses a fragment of the 947 chronicle text. It describes an episode when Princess Olha establishes the pohosts on the Novgorod land. The author argues that the primary text was artificially attached to the Novgorodshchyna. The events unfolding in Drevlyanian and Volynian land, through which ran an international trade route Bulgar-Kyiv-Regensburg. The war in Drevlyanian land opened up prospects for control of this trade route from Kyiv to Luga river to the basin of the Western Bug, whence opened the waterway to the Baltic Sea along the Bug and Vistula.

Keywords: chronicles, Rus, Princess Olga, urban reform, administrative reform, Novgorod land, Drevlyanian land, Volynian land, international trade routes, pohosts.

Про вірогідність реформ кївської влади в Новгородській землі

Як відзначалося в першій частині цієї публікації [15, с. 20–28], відомі російські дослідники літописних текстів підкреслювали, що датована 947 роком і тісно пов'язана з подіями деревлянської війни оповідь про реформаторську діяльність княгині Ольги в Новгородщині, найімовірніше, є літературним домислом, що виник у середовищі місцевих книжників, які намагалися пов'язати діяльність кївської володарки з історичними та географічними реаліями Новгородської землі. Архімандрит Леонід (Кавелін), Олексій Шахматов і Дмитро Лихачов припускали, що аналізований уривок є пізнішою вставкою літописця, котрий уважав, що Ольга відвідала частину Новгородщини, яка називалася «Деревською землею», «Дерев», а пізніше – «Деревською п'ятиною». Підтримував цю думку і Михайло Грушевський.

Однак, незважаючи на розлогу аргументацію в працях О. Шахматова, його думка залишилася майже проігнорованою в історичній літературі. Літописне свідчення 947 року про мандрівку Ольги на північ стає для цілого ряду авторів, переважно російських, своєрідною знаковою подією, до якої вони намагаються прив'язати будь-який зримий вияв змін у матеріальній культурі Новгородської землі.

Зокрема відзначалося, що момент активного перетворення первинної домиської структури майбутнього Новгорода (яка спочатку складалася з кількох локальних різноетнічних поселень) у єдиний міський організм збігається з часом літописної згадки 947 року про реформаторську мандрівку Ольги в Новгородщину. На думку Валентина Яніна, до результатів діяльності кївської княгині належить поява найдавнішого дерев'яного покриття двох магістральних новгород-

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

ських вулиць – Великої в Наревському кінці (датованого 953 р.) та Пробойної в кінці Людиному (початок 50-х років X ст.) [75, с. 77; 77, с. 127–128]. Намагання прив'язати до походу Ольги найнесподіваніші вияви матеріальної культури російської Півночі набуває іноді курйозного характеру. Володимир Поветкін поєднав його з питанням початків музичної культури Новгородської та Псковської земель: *«Напрашивается вопрос: каким же “гусленным гласам” внимали в дохристианское время русские князья? Княгини Ольга этот вопрос касается особо. <...> Ольга, устанавливая по Мсте и Луге погосты и дани, прошла вплоть до Пскова, опять-таки по тем местам, где поныне памятна игра на традиционных гуслиях»* [48, с. 161]. У висвітленні російських істориків мандрівка Ольги 947 року стає чимось на взірць сакрального акту, який начебто «освячує» традиції російської Півночі й робить їх питомо руськими.

Та чи можна такі вияви (подібні до акцентованої в працях В. Яніна появи найдавнішого шару мощення Новгороду) пов'язувати з адміністративно-фіскальним втручанням Києва? І чи таке втручання було взагалі можливим? У попередній частині цієї публікації вже вказувалося, що від далекого походу на північ для київської адміністрації не було жодного видимого зиску, адже, як свідчать літописи, усі новгородські посадники аж до часів Ярослава стабільно давали Києву ті самі дві тисячі гривень уроків *«Ярославу сущу в новъгородъ и оурокомъ дающе. ꙗбъ. гривень. ѿ года до года. кыеву. а тысящю новъгородъ гривень раздаваху. и тако даху вси посадницъ новъгородъстии»* [49, стб. 114–115]. До того ж від часів Олега до правління Ярослава новгородці платили ще й 300 гривень варягам: *«и оустави [князь Олег. – Ю. Д.] варяго^м дань дааети. ѿ новагорода. тѣ гр^мвень на ль^м. мира дѣля еже до смѣрти Ярославля дааеше варяго^м»* [49, стб. 17].

У цитованих літописних свідченнях виявилася ціла низка суперечностей, що спричинило наукову дискусію. Володимир Пархоменко, скажімо, звернув увагу на той

факт, що князь, котрий начебто прийшов із Новгороду, змушує переможців платити данину [42, с. 81]. Генрик Ловмянський намагався зняти цю суперечність, стверджуючи, що Олег княжив не в Новгороді, а в Смоленську [26, с. 135–140]. Натомість Володимир Мавродін уважав, що, накладаючи данину на новгородців і змушуючи їх платити варягам, Олег проявив державну мудрість, діючи *«не как завоеватель, а как государственный деятель, определяющий повинности и обязанности своих подданных»* [27, с. 226]. Однак намагання В. Мавродіна згладити відзначене В. Пархоменком дратівливе протиріччя літописного повідомлення видалося Ігорю Фроянову недостатнім, і дослідник запропонував «радикальне» його вирішення. Незгода з літописною вказівкою, що Олег зобов'язав новгородців виплачувати данину Києву та варягам, змусила його вдатися до своєї історичної еквілібристики й стверджувати, що *«Олег повелел выдать дань тем представителям северных племен, которые приняли участие в походе на Киев и обеспечили ему победу, т. е. словенам. кривичам и чуди (западной веси)»* [69, с. 117]. На це Олександр Поляков резонно зауважив, що *«из такого объяснения вытекает новая странность: Кого Олег заставляет платить дань словенам и варягам? Самого себя? Ведь «Олег – Киев – поляне – Русь» составляют в словаре летописца нерасторжимое единство, так что, когда он пишет об Олеге, часто подразумевает Киев, а вместе с ним полян и Русскую землю. Не заметит это сложно»* [50, с. 24].

Отже, зафіксована в літопису тривала стабільність данницьких стосунків між Києвом та Новгородом від часів Олега до часів Ярослава, що залишається науково неспростованим фактом руської історії, суперечить літописному повідомленню 947 року про поїздку княгині Ольги в Новгородську землю з метою встановлення оброків та данини і слугує істотним аргументом на користь припущення текстологів про його вторинність.

Сумніваючись у можливості проведення Ольгою масштабних політичних, фінансово-

ІСТОРИЯ

адміністративних та господарських реформ у Новгородській землі, І. Фроянов припускав, що розширення київською адміністрацією податкової території на новгородських землях відбувалося лише через оподаткування іншомовних племен – води, яка жила по Лузі, та весі, що заселяли береги Мсти. Однак дослідник змушений був визнати, що й такі заходи обмежували інтереси новгородців, оскільки данина із цих територій, яка раніше, імовірно, надходила в Новгород, була частково чи повністю присвоєна княгинею Ольгою [69, с. 128].

Додаткові побори Києва аж ніяк не могли позитивно вплинути на розвиток Новгорода. І саме ця обставина змусила В. Яніна трактувати діяльність Ольги в районі річок Мсти та Луги своєюрідною акцією з придушення «потужних центрів», конкурентних до новгородського осередку. Отже, описані під 947 роком фінансово-адміністративні заходи київської влади були потрактовані дослідником як її альтруїстичний крок, спрямований на розширення податкової території Новгородської держави *«не менее чем вдвое или втрое, что и создало необходимую материальную базу структурного преобразования Новгорода»* [77, с. 128].

Проте гіпотетична можливість втручання Києва в справи Новгорода заперечується всім ходом договірних стосунків еліти північно-західних племен із запрошеним князем. Власне, і сам В. Янін наголошує, що пізніші новгородсько-князівські «докончання» демонструють, що *«одним из основных конституционных требований Новгорода был сбор податей с территории Новгородской земли не княжескими людьми, а самими новгородцами, даже в тех случаях, когда речь шла о суммах, следующих князю. И в древнейший доступный для археологического изучения период – X–XI вв. – новгородцы осуществляли сбор пошлин и контроль за их распределением»* [75, с. 76].

Відзначені обставини слугують додатковим підтвердженням аргументації О. Шахматова та інших дослідників щодо сумнівної достовірності діяльності Ольги зі встановлення оброків і данини

в Новгородській землі. До того ж діяльність Ольги, за літописом, розгорталася не лише у фінансовій, але й у господарській сфері. До літописного переліку реформаторських заходів княгині входить установлення погостів та облаштування мисливських угідь («ловищ»). Але й ця діяльність вступає в суперечність з другим важливим пунктом початкової угоди. Згадані новгородські «докончання» *«запрещают князю, княгине и княжеским людям иметь какие-либо земельные владения в пределах Новгородского государства, за исключением резиденций и пожен – предоставленных князю луговых угодий для обеспечения кормом коней. <...> Полное отсутствие княжеских владений даже в реликтовой форме свидетельствует о том, что такой запрет был изначальным»* [75, с. 76]. Як стверджує В. Янін, будь-які формули, що торкалися питання приватних прав князя на певні території в Новгородській землі, не могли виникнути раніше зламу XI–XII ст., а доменіальних княжих володінь у Новгородській землі не було до XII ст. [76, с. 100–101].

Отже, ні в середині X ст., ні пізніше київська адміністрація не мала реальних важелів, аби активно втручатися в економічний розвиток Новгородчини, тому достовірність мандрівки Ольги в Новгородській землі з метою здійснення будь-яких адміністративно-правових заходів не підкріплюється жодними переконливими доказами. Уважаємо, що такі втручання натрапили б на серйозний опір еліти північно-західних земель. Нагадаємо хоча б, що порушення даницьких зобов'язань між Ігорем та деревлянами призвело до драматичних перипетій масштабної та кровопролитної війни. І лише перемога Ольги (ціною значних військових зусиль) стала підставою до збільшення поборів з деревлян. З часів Олега новгородці незмінно виконували фінансові зобов'язання перед Києвом, і гіпотетична спроба княгині Ольги порушити цю стабільність є більш ніж непевною. Очевидно, що саме ця стабільність і слугувала економічною основою зростання заможності еліти та розвитку благоустрою Новгорода, зафіксованого археологами в середині X ст.

Припущенню щодо можливого включення княгинею Ольгою Новгородських земель, зокрема й територій по Мсті та Лузі, до контрольованої Києвом економічної системи суперечить і топографія давніх монетних знахідок, на підставі аналізу якої В. Янін довів, що в Східній Європі в IX, X і навіть в XI ст. існували дві економічно «замкнуті» області з власним особливим грошово-ваговим обігом: північно-західна (Новгородська) та південна (Київська) [78, с. 160–193]. Те, що обидві незалежні системи почали формуватися вже в X ст., заперечує можливість існування на згаданих теренах як єдиного внутрішнього ринку, так і функціонування єдиного зовнішнього ринку при слабкості внутрішнього товарно-грошового обігу. Цей факт віддзеркалено і в договорі Ігоря з греками 944 року, у якому руський князь піклується лише про три міста: Київ, Чернігів та Переяслав. Порівняльний аналіз розвитку Новгородської землі та Русі (у вузькому первісному значенні цього хороніма) демонструє, що *«территория Севера на протяжении определенного времени эксплуатировалась как периферийная зона, богатая ценными промышленными ресурсами, но именно это обстоятельство стимулировало урбанизацию, обеспечило быстрое накопление прибавочного продукта и устойчивость товарно-денежных отношений на Севере»* [28, с. 6, 9]. Відмінності між новгородською Північчю та руським Півднем у матеріальній культурі є дуже виразними, і їх дослідження неминуче вимагає врахування географічного фактора [34, с. 95–104].

На просторовій розмежованості новгородської Півночі та київського Півдня значною мірою базувалася їхня економічна самостійність. Дослідники доходять висновку, що торгова й економічна роль шляху «з варягів у греки» перебільшена. Не можна не рахуватися з низкою аргументів, які переконують у складності його експлуатації як постійно діючої торгової артерії [5, с. 240; 40, с. 128–129; 18, с. 148–194]. Про це свідчать:

- відсутність прямих історичних свідчень про функціонування транзитного торгового шляху з «варягів у греки» як у

скандинавських, так і у візантійських джерелах. В історико-географічному трактаті Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948–952) мовиться лише про торгівлю з Візантією київських русів. На думку Андрія Нікітіна, географічна складова літописного «ходження» апостола Андрія з вказівкою на шлях «з варягів у греки» є перенесеною на руський історіографічний ґрунт відомостей існуючого агіографічного твору про «ходження» апостола вгору по Дунаю [40, с. 129–135];

- незначна кількість археологічних знахідок візантійського походження (порівняно зі знахідками арабського срібла) як у самій Скандинавії, так і вздовж усього гаданого маршруту, за винятком Києва та Смоленська;

- наявність коротших та доступніших транзитних водних шляхів, поєднаних з Дніпром та пов'язаних з Балтійським морем, – Прип'ятського та Двінського. З Києва через Прип'ять коротким волоком можна було потрапити в Буг, а звідти через Віслу в Балтику. Північні притоки Прип'яті з'єднувалися також з Німаном, що впадає в Куршську затоку Балтійського моря. Верхів'я Дніпра безпосередньо зв'язуються з Двіною. Порівняно з Двінським маршрутом, шлях з верхів'їв Дніпра Ловаттю через Новгород у Балтику довший більш ніж у п'ять разів;

- складність природних умов північної частини шляху робить перехід надзвичайно трудомістким. Система зі 150-ти порогів та перекатів на Ловаті між високими обривистими берегами має довжину 20 км. На деяких ділянках цієї частини глибина не перевищує 30 см. Волок від Ловаті до Двіни болотистою місцевістю має довжину 15–20 км. Шлях перетинає Двіна, з її прямим шляхом до Балтики. Волок між Двіною та Дніпром дорівнює 30 км;

- кліматичні умови північної ділянки шляху значно звужують хронологічні рамки можливої навігації. Так, по Ловаті перехід можливий лише по повній воді в травні-червні. Та й Нева і Ладога звільняються від криги не раніше першої декади травня. Сама мандрівка північною частиною шляху займала близько півтора місяця. Фактично

ІСТОРІЯ

за навігаційний сезон можна було добратися щонайбільше до Києва;

- сучасні спроби пройти маршрут на човнах невеликої вантажності вимагали технічної підтримки, тому на довгих ділянках шляху плавзасоби перевозилися сучасним транспортом.

Усе це свідчить про складність контактів між Києвом та Новгородською землею. У такому разі, можливо, похід Ольги в Новгородщину мав на меті облаштування шляху задля поживлення торгівлі між Києвом та Новгородом? Пригадаймо в цьому контексті хоча б вимогу Володимира Святославовича, висловлену перед походом сухоходом проти сина Ярослава, який у той час перебував у Новгороді: «*Теребите путь и мосты мостите*» [49, стб. 115]. Проте торговельні шляхи по Мсті та Лузі, як про це згадувалося в попередній частині публікації, є складовою Волго-Балтійської водної системи, і їх облаштування видимої користі для Києва не давало.

Одним з доказів на користь реальності літописної оповіді про мандрівку київської княгині в Новгородську землю є пасаж про сани, начебто залишені Ольгою під час подорожі в Пскові: «*И сани ея стоятъ въ плеськовѣ и до сего днѣ и*» [49, стб. 49]. Але й ця літописна згадка виявляється пізнішим додатком до літописного тексту. Туманна для книжника початку XIII ст. сентенція про сани, залишені в насипі поховального кургану (песькови, пьськови), була інтерпретована свідченням про зберігання саней у Пскові як реліквії святої рівноапостольної княгині Ольги [14, с. 9–28].

Таким чином, реформаторська діяльність княгині Ольги та відзначений В. Яніним початок процесу активного перетворення первинної доміської структури майбутнього Новгорода у єдиний міський організм є, найімовірніше, явищами, хоч і зближеними хронологічно, проте незалежними у своїх причинах. Викладене вище дає достатньо підстав, аби стверджувати, що висвітлена в літопису активна діяльність княгині Ольги у фінансовій, адміністративній та господарській сферах, яка, за літописом, почалася відразу після завершення деревлянської

війни, навряд чи пов'язана з територією Новгородської землі.

Як же тоді бути зі згадкою про Мсту та Лугу? Хоч є чимало аргументів, аби вслід за авторитетною думкою О. Шахматова вважати цілий уривок про подорож Ольги на північ пізнішою вставкою, однак, гадаємо, що аналізований текст далеко не вичерпав своєї інформативної здатності. Висловлене Андрієм Нікітиним зауваження, що «*выражение “по мьсте” (т. е. – «по отмщении») было понято в качестве указания на реку Мсту...*» [40, с. 39, прим. 15] відкриває несподівані перспективи до розуміння справжнього вектора реформаторських ініціатив київської адміністрації.

Куди пролягав шлях Ольги після помсти деревлянам?

Трактування літописної «мсти» як помсти ще тісніше ув'язує подальші дії княгині Ольги з Деревлянською землею. Спостережений текстовий зв'язок оповіді про реформи Ольги з деревлянськими подіями, який підштовхнув О. Шахматова до думки, що в первинному літописі взагалі не було аналізованого тексту про реформи по Мсті та Лузі, і є ключем до його розуміння. Які ж перспективи, окрім збільшення зборів, відкривало перед київською адміністрацією упокорення деревлян? Аби відповісти на це запитання, розглянемо спершу територіальні межі Деревлянщини.

Спроби визначити кордони Деревлянської землі на підставі археологічних матеріалів розпочалися ще наприкінці XIX ст. й дискутуються до сьогодні. Спираючись на розробки В. Антоновича, І. Русанової, Є. Тимофєєва, В. Сєдова, О. Моці, М. Кучери та П. Толочка до питання меж Деревлянщини звернувся Богдан Звіздецький. Масове картографування городищ, поселень і курганних могильників та аналіз пізньосередньовічного адміністративного поділу дозволило дослідникові узагальнити інформацію про старожитності IX–X ст. й визначити на цій підставі рубежі Деревлянської землі [17, с. 47–58] (ілюстр. 1).

На сході деревляни межували з полянами, від яких їх відділяли лісові масиви та заболочена заплава Здвижу. За дани-

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

ми археологічних досліджень, їм належав лівий берег Тетерева. Кордон пролягав від місця його впадіння в Дніпро, звідки вгору за течією названої річки доходив до гирла Білки. Далі вздовж Білки до її верхів'я і – до верхів'я Дубовця, виходячи на вододіл Тетерева й Ірпеня. На північному сході кордон проходив від гирла Тетерева вгору за течією Дніпра і правим берегом Прип'яті аж до впадіння в неї Славечни.

З півночі сусідами деревлян були дреговичі. Кордон між племенами пролягав від гирла Славечни до її середньої течії і прямував на захід, перетинаючи середню течію Уборті та Стрвиги. На північному заході кордон проходив по лінії Копище – Глинне – Рокитне. Розмежування територій між деревлянами й волинянами на заході проходив у межиріччі Случі й Горині. Деревлянськими племенами були заселені ліві притоки Случі, хоча, можливо, що деревлянськими були також поселення вздовж течії Горині, яка могла слугувати природним рубежем з Волинською землею.

Південні межі Деревлянської землі формувалися під впливом широкої смуги степового масиву, що зі сходу вклинювався в лісові масиви. З метою захисту від кочовиків, які проникали степовим коридором, деревлянські поселення розташовувалися глибше в лісовій зоні, на межі поширення хвойних та широколистих лісів, між лісовою зоною та зоною лісостепу. Орієнтирами цієї межі зі сходу на захід були: Грубське городище – городище в с. Райки – городище поблизу с. Великі Коровинці – курганні могильники в районі Мирополя – Ульха. У цій крайній точці кордон повертав на північ, захоплюючи ліві допливи Случі – річки Смолку, Церем і Корчик.

Саме в географічному розташуванні Деревлянської землі, кордони якої підходили майже до столяного Києва, слід, на наш погляд, дошукуватися причин подій, висвітлених у літопису під 946 та 947 роками. Уже ранні киево-деревлянські стосунки важко назвати добросусідськими. Недатована частина «Повісті временних літ» містить згадку про утиски полян деревлянами. Невідомо, скільки тривала така ситуація, але в результаті походу, здійсненого

через рік після вокняжіння в Києві, князь Олег примусив деревлян давати данину по чорній куниці. У 907 році деревлянські війська брали участь у поході Олега на греків. Але вже 914 року князь Ігор знову воює з деревлянами і, перемігши, накладає на них данину більшу, ніж до того визначена була Олегом. За свідченням Першого новгородського літопису, Ігор передає деревлянську данину воєводі Свенельду. Проте 945 року, підбурений своєю дружиною, сам збирає данину з деревлян. Спроба зробити це вдруге призвела до трагічної розв'язки – обурені деревляни вбили Ігоря під Коростенем.

За літописом, саме вбивство Ігоря спонукало його вдову до безжального та руйнівного походу на деревлян. І в результаті цієї війни деревлян було остаточно підкорено, а Деревлянську землю, яка, за підрахунками Б. Звіздецького, займала площу близько 28 тис. кв. км, включено до складу Київської держави. Розправа Ольги над деревлянами завершилася накладенням на них важкої данини, від якої дві частини йшли Києву, а одна – Ольжиному Вишгороду. Для забезпечення виконання накладених на деревлян повинностей Ольга з малолітнім сином Святославом пройшла Деревлянською землею, визначаючи устами та уроки й організовуючи на підкореній території становища і ловища.

Проте навіть не помста і данина спричинили каральну експедицію Ольги. Далекоглядні причини війни з деревлянами розкриваються в наступному кроці київської володарки. Повернувшись до Києва й пробувши там тільки рік, Ольга ініціює другий етап своєї реформаторської діяльності, котрий у літопису, як слушно зауважив А. Нікітін, розпочинається зі згадки про нещодавно завершену помсту: «*в лѣмъ. ꙗко. ѿ. ѿ. [6455 (947)] иде ѿлга к новугороду. и оустави по мьстѣ. погосты и дань...*». То в якому напрямку була спрямована реформаторська активність київської княгині після упокорення деревлян, якщо вірогідність подорожі до Новгороду на Волхові наражається, про що вже йшлося, на вагомні критичні аргументи?

ІСТОРИЯ

Наступні дії Ольги розгорталися в тому самому, західному, напрямку від Києва. До того ж – буквально за текстом літопису – на Лугу! І йдеться про Лугу волинську. Після утвердження влади Києва в Деревлянській землі Ольга закріпила кордони Русі по Бугу, стратегічно важливим правим допливом якого є Луга. Це зумовила низка обставин, вирішення яких було для Києва справою державної ваги. Важливо відзначити, що ті мотивації, що спонукали київську адміністрацію до її західних устремлінь, відповідали якраз на ті питання, котрі в цілому підважують вірогідність північного маршруту подорожі київської княгині.

Помста княгині Ольги за смерть чоловіка стала лише формальним приводом для акції, яка мала по-державному масштабні причини. Вимога закріплення досягнень деревлянської війни в західному напрямі лежить у площині торгово-географічних реалій півдня Східної Європи середини X ст., і головна мета київської адміністрації полягала в контролі над трансконтинентальним торговельним шляхом, яким володіли деревляни та волиняни. І мовиться, звичайно, не про шлях «із варягів у греки», торговельна ефективність якого, окрім південного його відтинку, є доволі сумнівна. Деревлянські події середини X ст. безпосередньо пов'язані з боротьбою за контроль над широтним торговим шляхом, який від Волзької Булгарії пролягав до Києва, звідки деревлянськими та волинськими землями аж до Регенсбурга й далі, вглиб Західної Європи.

Торговельний шлях Булгар – Київ – Регенсбург

Активність та ефективність обох відтинків торгового шляху між Булгаром і Києвом і від Києва далі на захід якнай докладніше підтверджена писемними та археологічними свідченнями, про котрі нагадаємо далі.

Торговий маршрут Булгар – Київ – Регенсбург пролягав суходолом. Цей давній шлях, образно названий Олександром Назаренком шляхом «з німців у хозари» [37, с. 71–112], відіграв важливу державотворчу роль. Дослідник підкреслив, що землі, які перебували в данницькій

залежності від Києва, простягалися не лише в меридіональному, а й у широтному напрямі. Згаданий торговельний шлях проходив на захід через землі сіверян, полян, деревлян і волинян до Західного Бугу, а звідти – через Червенські гради до Кракова й далі на Прагу та Регенсбург. У цьому контексті О. Назаренко звертає увагу на широтну розлогість Давньочеської держави середини – другої половини X ст., кордони якої на північному сході сягали верхів'їв Бугу та Стиру, і покликається на працю Йозефа Землічки, у якій орієнтованість на торговий шлях Київ – Регенсбург покладено в основу державотворчих процесів у Чехії [82, с. 268–278].

Повний контроль над цим шляхом був, зрозуміло, життєво необхідний Києву, і Ольга досягла бажаного результату саме в кровопролитній деревлянській війні 946 року та в марші на Лугу 947 року, який і дозволив закріпитися Русі на правобережжі Західного Бугу. Спільний кордон з Чеською державою відкривав київській адміністрації нові широкі горизонти для торгівлі з баварським Подунав'ям, зв'язаним із Венецією, а через південно-німецькі землі – із Францією.

Ранні торгові контакти Русі зі східно-каролінзьким королівством зафіксовані в Раффельштеттенському митному статуті, створеному між кінцем 902 та першою половиною 907 року, який дає уявлення про тогочасну дунайську торгівлю. У цьому унікальному документі є згадка про регламентацію торгівлі руських та чеських купців (Rugi та Voemani) у Східній Баварії, у володіннях маркграфа Арбо. Згаданого в документі міста вже не існує, проте воно лежало нижче від сучасного австрійського Лінца, на правому березі Дунаю, у межиріччі його приток Траун та Енс [8, с. 121–150; 53, с. 59–100; 11, с. 13–18]. Документ свідчить про переважно західний вектор торгівлі Русі початку X ст. Чеські та руські купці досягали Східної Баварії з Праги, де русів у 965–966 роках (уже в часи Святослава) фіксує очевидець – єврейський мандрівник з Іспанії Ібрагім ібн Якуб. До Праги згадані ним руси та слов'яни прибували з Кракова [53, с. 91]. Маршрут з Регенсбурга через Чехію та

Польщу до Києва був популярний і згодом. Його зафіксував в останній чверті XII ст. регенсбурзький купець єврейського походження Петахія: «Спочатку він вийшов з Регенсбурга, своєї батьківщини, пішов звідти в Прагу, головне місто Богемії; з Праги відправився до Польщі; з Польщі – в Київ, що в Русі» [23, с. 263]. У 1171 році в Кельні заарештували Біньяміна, багатого єврейського купця «з Володимира», найімовірніше – з Волинського, розташованого на Лузі [38, с. 92; 24, с. 57]. Про зв'язок між Сходом та Регенсбургом через Русь свідчить також книга «Писання досконалого» (Кетав тамім) рабина Моше Таку (XIII ст), у якій згадано караїмську книгу, яка «прибула з Вавилона на Русь, а звідти її привезли в Регенсбург» [24, с. 64].

Раффельштеттенський статут дає відомості про основні товари, які приносили прибутки в київську скарбницю. У VI параграфі повідомляється, що купці привозили з Русі та Чехії віск, рабів та коней. За свідченнями Ібрагіма ібн Якуба, рабів, віск та хутро євреї та турки-мусульмани вивозили з відвідуваної руськими купцями Праги. Згадка про рабів та віск перегукується зі свідченнями «Повісті временних літ» про рабів (челядь), хутро (скора), мед та віск як основні експортні товари Русі, серед котрих особливо прибутковою була работоргівля, що контролювалася державою [12, с. 12]. Рабська участь спіткала і багатьох деревлян, яких Ольга після війни «wъхъ изби. а другия работъ преда мужь^м своимъ» [49, стб. 48].

Отже, руські купці потрапляли до Регенсбурга через Краків та Прагу. З Києва шлях пролягав через Устилуг, розташований при впадінні Луги в Західний Буг, а далі через Замостя та Сандомир – до Кракова. Руський відтинок шляху з Києва до Устилуга достатньо добре висвітлений в пізніших писемних джерелах. Літописні свідчення дозволяють визначити цей торговий маршрут досить упевнено [67, с. 339–341; 36, с. 38–40]. Перша згадка про нього відома з опису боротьби за київський стіл між Ізяславом Ярославовичем та Всеволодом Брячиславовичем 1069 року. Він також простежується в літописній оповіді про

осліплення Василька Ростиславовича 1097 року, у маршруті дружини Ізяслава Мстиславовича 1150 року з Володимира на Київ. Шлях з Києва на Лугу проходив через Білгород, Здвижень, Мичеськ, Ушеськ, Корчеськ, Дорогобуж, Пересопницю, Чемерин, Луцьк, Володимир. Літописні статті згадують на шляху річки Ірпінь, Тетерев, Ушу, Случ та Горинь. На деревлянській території після Мичеська він відхилився на північ, огинаючи літописний Чортів Ліс. Загальна довжина шляху від Києва до Устилуга становила 520–530 км (ілюстр. 2). Цей маршрут був відомий і знаному арабському географу XII ст. Аль-Ідрісі. У його творі «Розрада для того, хто прагне перетнути світ» є згадка про маршрут «Баразула – Авсїйа – Барасаніса – Луджага – Арман». На думку Тадеуша Левицького [81, с. 91–105], яка знайшла підтримку в праці Ірини Коновалової [21, с. 117, 206–209], ці населені пункти розташовуються на шляху з Києва до Володимира Волинського: «Треполь – Ушеськ – Пересопниця – Лучеськ – Володимир».

Особливості пролягання Волинської ділянки міжнародного торгового шляху між Дорогобужем та Володимиром на підставі аналізу археологічних та топографічних матеріалів простежив Святослав Терський. За його спостереженням, транзитний торговий шлях оминав центри великих населених пунктів, таких, як Чемерин, Пересопниця та Луцьк. Так, ділянка шляху поряд з літописним Лучеськом пролягала вище Старого міста, перетинаючи Стир неподалік від впадіння в неї р. Полонної (тепер – Черногузки), де розміщувалося острівне городище. Особливістю цього шляху є наявність системи численних укріплень, розташованих на ключових ділянках маршруту, що дозволяли контролювати шлях та сприяти безпечному пересуванню та відпочинку торгових валок [63, с. 201–207]. Лише наприкінці XI–XII ст., коли загроза зі степу зменшилася, виник південніший широтний шлях, що пролягав з Києва через Тихомль, Крем'янець та Перемишль [65, с. 126–131].

Добре простежена картографічно й лівобережна ділянка раннього торгового

ІСТОРИЯ

маршруту між Булгаром та Києвом. Її вдалося реконструювати в результаті роботи спільної українсько-татарської експедиції в 1989–1991 роках, включно із зупинками-днюваннями через кожні 35–40 км, облаштованими на відстані денних переходів валок [56, с. 189–196; 33, с. 131–133; 35, с. 523–529] (ілюстр. 3). Шлях ділився на дві майже рівні частини. Західна підпорядковувалася Київській державі, а східна була в межах впливу Волзької Булгарії. Про важливість цього євразійського торгового маршруту, що перебував під державною опікою європейських володарів, свідчить і його назва – Королівська Дорога (*Via Regia*) та тривале функціонування, яке ненадовго призупинила лише монгольська навала [9, с. 81–92; 10, с. 4–9].

Отже, причиною урбаністично-адміністративних ініціатив княгині Ольги після деревлянської війни була потреба забезпечення контролю над стратегічно важливим та безпечним (з огляду на печенізьку загрозу) торговим шляхом, який через прикриті лісовими масивами Деревлянську землю та Волинь зв'язував Київ з ринками збуту руських товарів на баварському Подунав'ї. Контроль над його волинським відтинком, що сягав Луги та Західного Бугу, давав Києву ще одну величезну перевагу, а саме – прямий (без новгородського чи половецького посередництва) вихід через Буг та Віслу до Балтики (ілюстр. 5). Тому-то відразу після підкорення деревлян (яке забезпечувало Києву лише нагляд над деревлянським відтинком шляху) Ольга сконцентрувала зусилля на тому, аби закріпитися на правобережжі Бугу, облаштовуючи його праву притоку – Лугу: *«и оустави по мьсть [після помсти – Ю. Д.] . погосты и дань . и по лузь погосты и дань и вброкы...»*.

Буг і Луга та балтійська торгівля Русі

Питання торгівлі Києва по Бугу тривалий час було на периферії наукових зацікавлень істориків, що вивчали торговельні маршрути Східної Європи. Інтерес до нього пробудило відкриття в Дорогичині Надбужькому масових знахідок свинцевих печаток та пломб, якими на митниці маркували товари. Судячи з масовості таких зна-

хідок, дослідники роблять висновок про функціонування в цьому місці своєрідного прикордонного митного посту, де транзитні товари перевантажувалися та перепломбовувалися [6, с. 1–168; 44, с. 211–247; 74, с. 177–182; 1, с. 22–25; 2, с. 189–221]. На сьогодні відомо близько сорока населених пунктів, де такі пломби було виявлено.

Здійснений В. Перхавком кількісний порівняльний аналіз знахідок таких пломб на території Східної Європи вражає своєю диспропорцією на користь Дорогичина. З 15-ти тис. їх загальної кількості 12 тис. (80 %) виявлено в Дорогичині та його околицях. На Північну Русь припадає 2,5 тис. (17 %) пломб, з яких до 1 тис. – у Новгороді та Городці на Волзі. Решта 3 % припадає на інші землі. Вражає і різноманітність зображень на Дорогичинських пломбах, де трапляються 83 із 116 сфрагістичних типів. Для порівняння, лише для Городця характерні 29 типів, а для Новгорода лише 21 [44, с. 220, 232]. Усе це свідчить про масштаби торгівлі Києва з Балтійськими землями саме по Західному Бугу.

За знахідками арабських дирхемів у Мазовії та в околицях самого Дорогичина торговельна активність по Бугу фіксується з кінця IX ст. За В. Перхавком, перша половина X ст. характеризується поступовим перетворенням шляху по Бугу в міжнародну торгову артерію. Другий етап, на думку дослідника, розпочинається в середині X ст., і до середини XI ст. шлях повністю освоюють руські, західні та східні купці. Нарешті, його розквіт припадає на домонгольський час – середину XI–XIII ст. [44, с. 237]. Згаданий переломний етап середини X ст. і слід пов'язати з укріпленням Ольги на Лузі після киево-деревлянської війни.

Відзначаючи масштабність торгових операцій по Бугу, дослідники аналізували й альтернативні шляхи, якими товари могли доставляти з Києва до Бугу. Перевагу надавали водному маршруту по Прип'яті [25, с. 19–24; 54, с. 120–134; 55, с. 343–345; 79, с. 225–232; 51, с. 179–184; 43, с. 4–27; 20, с. 3–23]. Водний шлях з Києва до Бугу міг пролягати кількома маршрутами. Один з них,

як вважають, ішов від Києва по Дніпру, Прип'яті і її притоці Піні. Далі необхідно було подолати наземний відтинок довжиною 40–50 км по водорозділу між р. Піною та р. Мухавцем (від с. Пухово у верхів'ї р. Піни до Городця на р. Мухавці). Мухавцем повз Кобрин досягали Бугу в районі Берестя. Другий маршрут пролягав Прип'яттю до її верхів'я, звідки сухоходом (10–15 км) товари перевозили до Бугу. Третім водним шляхом товари везли Прип'яттю, а далі – р. Ясельдою і волоком від її верхів'я до р. Нарєви.

Проте функціонування таких маршрутів під знаком питання. Навіть 10 чи 15 км волока, не кажучи вже про відстані 40–50 км, вимагали розвиненої інфраструктури зі складування товарів, чималих людських ресурсів для їх перевантаження на вози чи пересування човнів сухоходом на котках. Якщо водні шляхи з волоками, які пов'язували басейни Прип'яті та Бугу й існували, то вони мали, як вважаємо, радше регіональний, але аж ніяк не міждержавний характер. Як свідчить А. Братчиков, річки басейну Бугу та Прип'яті навіть до середини ХІХ ст. використовувалися здебільшого саме для сплаву товарів човнами чи плотами вниз за течією. Наймані робітники, що займалися сплавом, називалися «плисаками». Отож, водна система Прип'яті найпридатнішою є для транспортування товарів з Волині, спершу вниз за течіями Стиру, Горині та Случі й далі Прип'яттю, якою товари звозили до Пінська, до Дніпра та Києва. Лише в повноводдя плоту сплавливали також по Ікві, Тур'ї та Стублі [7, с. 147–150].

Наведені А. Братчиковим аргументи доводять, що регулярне транспортування товарів водними шляхами до верхів'їв річок і сухоходом волоками стикається із серйозними перепонами. Через те й не було на річках постійних пристаней, а лише тимчасові, звані «биндюгами». Натомість постійними пристанями виділяється саме Устилуг з його регулярними торговими операціями по Бугу [7, с. 152–153].

Інформація про масштаби торгових операцій, специфіку торгівлі Володимира в ХІV–ХІVІІ ст. та характер функціонування Устилуга як його річкової факторії при

впадінні Луги в Буг висвітлена в низці документів, зібраних у тематичному збірнику, присвяченому тогочасній торгівлі на Волині та Наддніпрянщині [68, с. 1–408]. Ці документи свідчать про те, як товари доставлялися до Устилуга, як складувалися, як проходила підготовка до сплаву і які типи плавзасобів використовувалися, а також – про прямі поставки товарів з Устилуга до Гданська й Ганзейських портів. Важливими є відомості про оподаткування гостей (купців), їх маршрути та торгові угоди тощо. Питання важливості Устилуга порушувалося і в культурологічних та історико-урбаністичних дослідженнях [41, с. 51–53; 4, с. 363–374].

Зафіксована в листах, грамотах, універсалах, заявах та протоколах судових спорів, привілеях, ревізіях замків, уставах митних зборів тощо, масштабна торговельна діяльність по Бугу в ХІV–ХІVІІ ст. була започаткована Києвом саме в середині Х ст. Та й процедура сплавної торгівлі по Бугу в домонгольську добу відрізнялася від аналогічних торгових операцій пізнішого часу хіба що деякими технічними деталями. Використання водних торговельних маршрутів в басейнах Бугу та Прип'яті, яке А. Братчиков відготував на Волині ще в третій чверті ХІХ ст., стало нерентабельним лише з розвитком залізничних перевезень.

Торговельні війни в Побужжі Х – початку ХІІ століття

Про спроби доступу Русі до Середнього Побужжя вже в середині Х ст. свідчить згаданий у літопису «ятвяг Гунарєв» (тобто – Гунарєв з ятвягів), який брав участь у підписанні русько-візантійського договору 944 року [43, с. 9–10]. Присутність представника ятвязької еліти в договірних відносинах Русі та Візантії ще перед облаштуванням Ольгою погостів по Лузі доводить, що її каральна експедиція проти деревлян, яка відкрила Києву шлях на захід, була не спонтанним кроком, а лише ланкою в послідовному намаганні Києва взяти під контроль міжнародні торгові маршрути, що перетиналися в околицях майбутнього Володимира. Фінансові ін-

ІСТОРІЯ

тереси Києва в торгівлі по Бугу поєдналися з намаганням оволодіти деревлянським та волинським відтинками важливого торгового шляху, який сухоходом через Краків та Прагу відкривав для Русі ринки Європи. Якщо перша частина цього шляху була взята під контроль Києвом в результаті жорстокого збройного протистояння з деревлянами 946 року, то інкорпорація Волині відбулася, очевидно, без кровопролиття, принаймні великого.

Деревлянська земля тривалий час була своєрідним бар'єром між Києвом та Волинню, і приклад винищення деревлянської еліти змусив волинську верхівку укласти політичну угоду з Києвом. Можна припустити, що загроза з Києва спонукала волян та деревлян до певних союзницьких стосунків, і поразка Деревлянської землі стала одночасно й поразкою Волині. Саме ця обставина привела до того, що вже наступного року після закінчення військових дій у Деревлянській землі й закріплення їхніх результатів адміністративно-фіскальними заходами Ольга встановлює погости по Лузі, усунувши деревлянське та волинське посередництво в міжнародних торгових операціях Києва з Центральною Європою та Балтикою.

До повідомлення 947 року про встановлення Ольгою погостів по Лузі в «Повісті временних літ» немає жодних свідчень про активні дії Києва щодо певної групи волинських слов'ян, хіба що в «Повісті временних літ» дуліби згадуються серед племен, що брали участь у поході князя Олега на Візантію. Окрім того, і Константин Багрянородний у праці «Про управління імперією» серед пактіотів Русі називає лендзян, однозначно розташовуючи це плем'я в басейні південних приток Прип'яті чи правих приток Дніпра (розд. 9): «Слов'яни ж, їх пактіоти, а саме: кривитеїни [кривичі. – Ю. Д.], лендзаніни і інші Славинії – вирубують в своїх горах моносили під час зими і, обладнавши їх, з настанням весни, коли скресне крига, вводять в сусідні водойми. Оскільки ці [води́йми] впадають в річку Дніпро, то й вони з тамтешніх [місць] входять в

цю саму річку й вирушають до Києва» [22, с. 44–45]. Лендзян, що сплавливали свої однодревки до Києва, Андрій Плахонін локалізує в Східній Волині на Погорині [47, с. 127–143]. Слід зауважити, що в багатьох інших варіантах локалізації лендзян не враховано географічної кон'юнктури джерела [22, прим. 20]. Описані Константином Багрянородним однодревки сплавливалися притоками Дніпра тими самими маршрутами, що й торгові дубаси та комяги, згадані в опублікованих документах XV – середини XVII ст.

Написана в 948–952 роках праця Константина Багрянородного фіксує політичну ситуацію в Русі, що склалася після підкорення Ольгою деревлян та її походу на Лугу 947 року. У той самий час під владою Чеської держави Пшемислідів була Малопольща з Краковом, що межувала з Руссю у верхів'ях Бугу. У середині X ст. Надбужжя стало важливою контактною зоною, де зішлись державні інтереси не лише Русі та Чехії, а й Польської держави Мешка I, який оволодів Мазовією і, за свідченням Ібрагіма ібн Якуба, межував на сході з Руссю, а на півночі з Пруссією [47, с. 132].

За літописними свідченнями, тільки в останній чверті X ст. князь Володимир Святославович вжив ряд дієвих заходів для додаткового забезпечення контролю Києва над важливою прикордонною територією над Західним Бугом. Якщо княгиня Ольга зміцнила владу Києва на правому березі Бугу, по Лузі, то 981 року її внук укріпився на його лівобережжі, про що літописець повідомляє такими словами: «Иде Володимиръ . к Ляхомъ . и зая грады ихъ . Перемышль . Червень . и ины городы . иже суть и до сего днѣ подъ . Руссю» [49, стб. 70]. Відсуваючи кордон на захід від Бугу, Володимир не лише посилив контроль над водним балтійським маршрутом, але й поширив владу Києва на ділянку наземного торгового шляху, що пролягав територією Червенських градів до Регенсбурга [43, с. 11]¹. У 984 році Володимир вирушає в похід на Волзьку Булгарію, розташовану на східному рубе-

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

жі торгового маршруту Булгар – Київ – Устилуг. Завдяки цьому походу київський володар налагодив торгівні стосунки з Булгарією, уклавши мир між державами. Наступним кроком Володимира з укріплення західних рубежів Русі став його похід на хорватів 993 року, унаслідок якого Прикарпаття (контрольоване, імовірно, ще Олегом²) приєдналося до Русі.

Організація торговельних операцій та створення безпечних умов для сплаву товарів руслом Бугу не були легкими справами. Уже в 983 році, через рік після оволодіння Червенськими градами, Володимир іде походом на ятвягів [19, с. 117–132], забезпечуючи торгівлю по Бугу від нападів цього неспокойного племені, котре деякі дослідники навіть схильні вважати своєрідною позаетнічною корпорацією (береговим братством), яка існувала за рахунок грабунків чи супроводу водних торгових валок. Військові акції руських володарів проти ятвягів здійснювалися і в пізніші часи, коли торгівля руслом Бугу стала доконаним фактом та важливою складовою державної політики київських та галицько-волинських володарів. Протягом XI–XII ст. літописи фіксують кілька таких походів: 1038 року – на ятвягів ходив Ярослав Володимирович; 1112-го – Ярослав Святополкович; 1196-го – Роман Мстиславович. Потреба забезпечення руських торгових пріоритетів по Бугу, як мотивація цих походів, була не на останньому місці.

Дії Ярослава проти ятвягів були лише одним з елементів у низці державницьких дій, що мали на меті повернути Русі втрачені в часи міжусобиць 1015–1019 років території на польсько-руському прикордонні й відновити вплив Києва в західній та балтійській торгівлі. Ярославу довелося йти походами на Берестя в 1022 році та на Белз у 1030 році, відвойовувати Червенські гради в 1031 році та воювати з мазовшанами в 1041-му.

Погости в басейні Прип'яті

Якими б масштабними не були дії Володимира та Ярослава для утвердження влади Києва в Побужжі, перший крок у цьо-

му напрямі зробила княгиня Ольга. Саме завдяки її адміністративно-урбаністичним реформам Русь закріпилася на правому березі Західного Бугу, у басейні його правої притоки – Луги.

У переліку заходів київської княгині по Лузі було встановлення погостів, які відігравали важливу роль у державному адмініструванні та розвитку торгівлі на Русі. Проте думки науковців щодо локалізації погостів є суперечливими. На думку Михайла Свердлова, «не следует думать, что погосты были только новгородским или северным явлением. <...> Вероятно, в XII веке система погостов в южных густонаселенных княжествах вследствие широкого распространения княжеского и боярского землевладения исчезла, а в областях, с более редким населением и большими лесными массивами осталась» [58, с. 64].

Водночас в історичній літературі сформувалася думка, що погости є явищем, характерним тільки для процесів урбанізації Півночі Русі. Саме так тему погостів трактував Борис Рибаків: «Погосты ставились по всей (подразумевается Новгородской) земле. ... за пределами большого полярья, за землей Кривичей в Новгородской земле киевская княгиня не только отбирает на себя хозяйственные угодья, но и организует сеть погостов-острогов, придающую устойчивость ее доменальным владениям на Севере, в тысяче километров от Киева» [57, с. 364]. Полемізуючи з Б. Рибаківим у питанні вірогідності доменальної власності, І. Фроянов цілком підтримав його в тому, що княгиня Ольга організувала погости лише на Півночі: «По нашему мнению, летопись не дает оснований говорить о «домениальных владениях» Ольги в Новгородской земле. Но Б. А. Рыбаков прав в том, что именно на Севере княгиня завела погосты, а не по всей Руси, как кажется М. Б. Свердлову и некоторым другим историкам» [70, с. 420]. Досліджуючи літописний текст, ще вужче питання географії Ольжиних адміністративно-урбаністичних заходів трактував Іван Забелін: «Из этого места летописи видно, что Ольга усталила

ІСТОРИЯ

погосты только по Мсте, а не по всей Новгородской области. По крайней мере расширять, распространять смысл этого места без натяжек нельзя» [16, с. 549].

Спроби звузити географію поширення погостів до російської Півночі є не так науковою позицією, як патріотичним актом. Тракувати погости винятковим надбанням Новгородщини (чи ширше – Півночі Росії) немає жодних підстав, адже їх поширення на всій території Русі підтверджується документально і для ранніх часів, і для пізніших.

До писемних свідчень, у яких згадуються погости, належить «Устав князя Володимира про десятини, церковні суди і церковних людей», наданий від імені князя Володимира (Василя) Святославовича у зв'язку з прийняттям християнства, створенням Десятинної церкви та забезпеченням її десятиною. Документ у своїй основі сягає початку XI ст., він відомий у значній кількості пізніших редакцій, збережених у збірниках XIV–XVIII ст. з різних регіонів східних слов'ян та волохів. Устав містить і окрему статтю, яка пояснює, що перелік церковних судів поширюється на такі основні територіальні одиниці: «гради», «погости» та «свободи»: «*Дал есмь по всьм градом, и по погостом, и по свободам, гдѣ християне суть*». Дослідження Я. Щапова показали, що в південно-західних зведеннях Оленинської редакції, Волинській та Варсоноф'євській редакціях стаття про погости та перелік церковних судів є єдиним цілим. В інших редакціях стаття про погости відділена від переліку церковних судів [72, с. 116–118]. Церковний устав князя Володимира географічно не розрізняє поширення названих територіальних одиниць і доводить, що намагання ув'язати поширення погостів лише з російською Північчю є абсолютно безпідставним.

Нагадаємо також «Установчу» грамоту Турівській єпископії з датою – 6513 (1005) рік, надану від імені князя Володимира з переліком населених пунктів, у тому числі й погостів, що входили в Турівську єпархію: «*И придах к ней города с погосты в послушание и священство и благословение дер-*

жати себѣ Туровской епископії Пинскѣ, Новгород, Городен, Слонимѣ, Берестей, Волковыескѣ, Здитов, Небле, Степан, Дубровица, Высочко, Случескѣ, Копил, Ляховѣ, Городокѣ, Смѣдьянѣ». Вивчаючи цей документ, Я. Щапов дійшов висновку, що він походить з XIV ст., хоча ряд його положень унесено на підставі давнішої місцевої традиції [71, с. 271–273]. Реальною основою документа є також згадка про погости, назви яких дотепер збережені в ряді населених пунктів, розташованих на території Білорусі в басейні Прип'яті та західних притоків Дніпра: с. Погост Березинського р-ну Мінської обл., с. Погост Солігорського р-ну Мінської обл., с. Погост Вілейського р-ну Мінської обл., с. Погост Житковицького р-ну Гомельської обл. та ін.

Згадуються погости (за формулою, подібною до тієї, що фігурує в Церковному уставі Володимира) і в грамоті Любарта Гедиміновича, 1321 року. У переліку благодіянь князя на користь церкви Св. Іоанна Богослова в Луцьку читаємо таке: «*Ктому и куницы отъ поповѣ по всемъ городомъ и погостомъ и свободам, где суть хрестиане*» [13, с. 20–22]. Хоча дослідники цього документа сходяться на тому, що він є фальсифікатом [30, с. 151–159], утім, проаналізувавши мову грамоти, Данило Щербаківський висунув гіпотезу про те, що річна дата документа є підробленою, однак індикт, дати місяця та дня є оригінальними. Дослідник стверджував, що «*в основу этой сфальсифицированной грамоты легла подлинная грамота Любарта Луцкой церкви Иоанна Богослова на села Рожища и Теремное, данная, может быть, в 1383 году, вообще, в конце княжения Любарта, но ни в каком случае, не в 1321 году*» [73, с. 70]. Незважаючи на те що в документі відображено події, актуальні для початку XVII ст., незбережена грамота з наданнями луцькій катедрі, яка лежить в його основі, могла мати і фрагмент про погости. У кожному разі згадка про погости не була чужою ані для волинських авторів протографа грамоти кінця XIV ст., ані для пізніших її фальсифікаторів початку XVII ст.

Про наявність погостів у басейні південних притоків Прип'яті свідчить і первіс-

на назва сучасного смт Зарічне (Погост, Погост Зарічний), розташованого на лівому березі Стиру, недалеко від його впадіння в Прип'ять. Погост Зарічний відіграв важливу роль у торгівлі по Стиру. Як Погост він згадується в листі Казимира IV мінському купцеві Луці Терешковичу від 1488 року [68, с. 34–35]. Ком'яги та дубаси цього купця не підлягали оподаткуванню в багатьох населених пунктах, про що король і повідомляв листом усіх, хто мав право збирати мито. Про об'єми митних зборів з усталених здавна митниць на Волині (у тому числі й Погості) свідчить вирок урядових ревізорів на скаргу луцьких міщан про незаконні стягнення з купецтва, датований 1545 роком: *«В Погосте королевои ее млтти, коли комягою идуть, мыта берут по дванадцати грошей, а грошь пропоиныи, петдесять головажень соли, калач и горщокъ, а взадь идучи – по трое рыбъ от комяги, от помочного шоста шесть грошей, присадного дванадцать грошеи»* [68, с. 64–70]. Названі документи засвідчують неабияку роль погостів на водних та наземних шляхах і те, що саме збір мита з транзитної торгівлі був їхнім основним призначенням.

Урбанізація волинської Луги у світлі походу Ольги 947 року

Обживання нижньої течії Луги мало свої переваги перед заселенням долини Західного Бугу. Повені на великих річках були чималою загрозою для населених пунктів, які на них розташовувалися, тому їхні малі притоки були з цього погляду значно безпечнішими. Саме такі міркування бралися, очевидно, до уваги, коли біля північної околиці сучасного с. Зимне, на високому місці правого берега р. Луги слов'яни заснували фортецю, яка є унікальним явищем археології VI – кінця VII ст. – єдиним на Волині укріпленим слов'янським городищем корчацько-празької культури [61, с. 35]. Пам'ятка займає центральну частину довгого мису, з трьох боків оточеного заболоченою долиною, а з південно-східного – відокремленого перекопом від корінного берега річки. Результати дослідження городища свідчать про високий соціальний

статус його мешканців та значний рівень залізообробного та ювелірного ремесла. За археологічними даними, Зимнівське городище, як одне з найдавніших укріплень усієї Слов'янщини, могло відігравати роль адміністративно-політичного центру Дулібського союзу слов'янських племен [3, с. 1–124; 66, с. 151–157; 29, с. 235–248].

На правому та лівому берегах Бугу виявлено низку ранньослов'янських городищ і поселень, які виділяються в окремий мікрорегіон слов'янського розселення, умовно названий Зимнівсько-Червенським (ілюстр. 4). Городище в Зимному припиняє своє існування в кінці VII ст. Як свідчать археологічні матеріали, тотального винищення мешканців не було. Вони, можливо, переселилися на лівобережжя, до Городка над Бугом (Волиня), де фіксуються матеріали, починаючи із VII ст. У VIII–X ст. в мікрорегіоні відбуваються якісні зміни, що полягають у розширенні заселених територій, появі більшої кількості укріплених городищ та освоєнні нових територій на лівому березі. Пам'ятки Зимнівсько-Червенського мікрорегіону в IX–X ст. поклали початок формуванню Червенських градів, археологічним еквівалентом яких вважають поселення та групу ранніх городищ лівого берега Бугу та басейну горішнього Вепру [46, с. 101–120].

Археологи одностайні в тому, що процес приєднання племінної території волинян до Київської держави почався відразу після підкорення Ольгою деревлян. І, що важливо, процеси інкорпорації не викликали серйозного опору на місцях, навіть незважаючи на те, що концентрація общинних укріплень на території Волині (масове будівництво яких припадає на X ст.) була удвічі більшою ніж в Деревлянській землі. Переважна більшість старих общинних і племінних центрів Волинської землі існувала й потім – в XI ст., і причиною їхнього занепаду наприкінці XI – на початку XII ст. є цілеспрямований процес ліквідації самостійності місцевої знаті [52, с. 105–112; 64, с. 7–8].

Археологи відзначають також появу артефактів, які свідчать про присутність на

ІСТОРИЯ

Волині скандинавів. Пам'ятки такого характеру діляться на дві хронологічні групи: IX–X ст. та кінець X – початок XII ст. [60, с. 53–58]. Якщо перший етап можна пов'язати з освоєнням торгових маршрутів Побужжя та Волині скандинавами-торгівцями, то другий виразно свідчить про цілеспрямований процес «окняжіння» Києвом Волинської землі через осадження в регіоні великокнязівських дружинників зі значним скандинавським складником. Варто відзначити небувале насичення території Побужжя топонімами, які є свідками киеворуської колонізації. У межиріччі Бугу та Луги розташовуються: с. Русів – 3 км південніше від Устилуга; с. Русів (Руснів) – 5 км на південний схід від с. Зимне; с. Русовичі – поруч з Низкиничами. До таких свідчень належать назви кількох населених пунктів Забужжя: містечко Варяж та сусіднє с. Городище Варязьке – 15 км на північний захід від Сокаля; с. Русин – кілька кілометрів південніше від Варяжа.

До укріплень контрольованої Києвом адміністративної мережі середини X ст., прив'язаної до широтного транзитного торгового шляху, археологи зараховують Дорогобуж, Пересопницю, Пісники-Вільбичі, Острожець, Одеради, а також дитинці Шеполя, Володимира та Устилуга [64, с. 8–9]. Освоєння берегів Луги було для київської влади пріоритетним завданням. Археологічні матеріали з території Устилуга та Володимира слугують матеріальним підтвердженням реальності походу Ольги на Лугу 947 року.

Культурний шар X ст. виявлено на всій території Володимира періоду його найбільшого розквіту. Проте найщільніше були забудовані терени, перекриті на зламі X–XI ст. дитинцем та «окольным» городом. Розкопки на території колишнього Спаського монастиря доводять, що глиняний вал-платформа «окольного» города перекидає три будівельні горизонти з рештками споруд X ст. Результати дослідження останніх років указують, що в середині X ст. на березі Луги існувала потужна система поселень (гніздо поселень). Про це також свідчать курганні могильники, які обступали місто з усіх боків [62, с. 62–

67; 61, с. 36]. Означена поселенська агломерація передувала даті заснування города великого київського князя, яку Василь Татищев пов'язав з походом Володимира на хорватів 992 року: *«Владимиръ ходилъ по Днестру съ двумя Епископы много людей научая крести(тися). И построилъ въ в земли Червенской градъ во свое имя Владимиръ, и церковь Пресвятая Богородицы созда, оставя ту Епископа Стефана и возвратися съ радостію»* [59, с. 78].

Важливими пунктами, розташованими вище від Володимира на р. Лузі, були поселення в околиці с. Зимне. Суцільний культурний шар зі спорудами X ст. відомий на городищі в урочищі «Городище». Згруповані навколо Зимного поселення з матеріалами X ст. та великі курганні могильники в ур. Липовець (понад 500 насипів у напрямку Фалимич) археологи також пов'язують з протоволодимирською агломерацією [62, с. 103; 61, с. 36]. Слід також згадати літописні Устилуг та П'ятидні, розміщені на нижній течії Луги, поруч з якими виявлено об'єкти X ст. Городище Устилуг здійснювало контроль над портом в гирлі Луги та виконувало роль торгової факторії майбутнього княжого Володимира [62, с. 115–117]. Отже, дані археології підтверджують, що долина волинської Луги в середині XI ст. була густозаселеною та значимою місцевістю, яка, очевидно, і стала кінцевою метою маршруту походу княгині Ольги 947 року, що мав установити тут атрибути великокнязівської влади – заснувати по Лузі погости та визначити данину й оброки.

Віднесення літописної оповіді 947 року про мандрівку княгині Ольги до Новгородської землі та Псковщини викликала чимало критичних зауважень у відомих текстологів, які вважали її домислом новгородських чи псковських книжників. На думку О. Шахматова, присутні в протографі літопису (Початковому зведенні) події киево-деревлянської війни, були потрактовані такими, що відбувалися в Деревях (Деревській п'ятині) на Новгородщині. Це начебто й спонукало наступних редакторів

тексту, які відштовхувалися від згадки про нормування данин на території підкореної Деревлянщини, додати від себе вставку про мандрівку княгині Ольги північними річками – Мстою та Лугою. Пізнішим додатком уважали цю оповідь й такі авторитетні текстологи, як М. Грушевський та Д. Лихачов.

Проведений аналіз географії торговельних маршрутів Східної Європи та наявні відомості про розвиток стосунків між Києвом та Новгородом також дає вагомий підстави для того, аби мандрівку княгині Ольги на Північ вважати вигадкою, не підкріпленою доказовою базою. Утім, трактування фрази «*и оустави по мьсть. погосты и дань*» не географічним орієнтиром реформаторської діяльності Ольги, а повідомленням про дії княгині після деревлянської помсти (*по мьсть*) не заперечує автентичності наступної частини тексту.

Викладені в публікації аргументи доводять, що літописна фраза «*и оустави по мьсть. погосты и дань. и по лузь погосты и дань и вброкы*» відображає реалії маршруту походу княгині Ольги після помсти далі, на захід від Деревлянської землі, до правої притоки Бугу – р. Луги. Підкорення деревлян відкрило перед Києвом перспективи контролю двох важливих міжнародних торгових шляхів. Один з них, наземний, пролягав з Надволзької Булгарії через Київ, Краків та Прагу до Регенсбурга. Володіння деревлянським та волинським відтинками цього шляху, які сягали Устилуга, розташованого при впадінні Луги до Західного Бугу, уможливило київській владі контроль водного маршруту по Бугу, який відкривав Києву можливість прямої торгівлі з Балтикою.

Таким чином, увесь текст, якому в літопису передують сентенція «*иде влага к новугороду*», відображає реалії походу Ольги на захід від Києва, до місцевості на волинській Лузі, де в кінці X ст. Володимир Святославович заснував город, названий на честь його імені Володимиром. Є достатньо свідчень, котрі підказують, що Новгородом могла бути названа доміська агломерація, яка передувала Володимирі. Цю думку сподіваємось аргументувати вже

в наступній частині історико-урбаністичних студій про реформи княгині Ольги.

Примітки

¹ Аналізуючи міжнародний контекст походу Володимира «до ляхів», Ігор Мицько висунув припущення, що він був пов'язаний не з боротьбою за територію, а мав цілком «мирні» цілі. На його думку, у 981 році київський князь одружився з чехинею Аділлю, вдовою Славника, впливового голови «богемського» можновладного роду (леху) Славниковичів, конкурентного з Пшемисльдами, який помер того ж року у граді Лібіце. Дослідник також припускає, що Червенські гради та Перемишльщина були підконтрольні київській державі ще з часів Олега, від початку X ст. [31, с. 67–70].

Приймаючи гіпотезу І. Мицька про одруження князя Володимира з чехинею Аділлю в 981 році і зважаючи на її походження з Пшемислідів (звідки й назва Перемишля), можна припустити, що територію Забужжя та Перемишльщину київський князь міг отримати від чехів як посаг за дружиною. Червен, як стверджують польські дослідники, було засновано тільки на початку XI ст., тому згадка про нього є лише географічним орієнтиром для окреслення території Забужжя, отриманого Володимиром 981 року [80, с. 30]. Невійськовий характер походу 981 року узгоджується із указівкою літописця, що Володимир ішов не «на ляхів», а «до ляхів» та цілком кореспондується з літописним повідомленням 996 року про мирне співіснування держави Володимира із західними сусідами – Болеславом лядським, Стефаном угорським та Андроником чеським.

² У Аль-Масуді є згадка про Діра та Ольванга. Вони – сучасники й обидва правлять країнами слов'ян: «*Слідом за ним (Діром), є цар ал-Олванг, у якого багато володінь, великі будови, велике військо і значне військове спорядження. Він воює з румом, франками, лангобардами та іншими народами. ... За цим царем знаходиться з країн слов'ян цар турок*» [39, с. 472;]. Під турками (пор. з відомостями Константина Багрянородного) слід розуміти угорців, локалізуючи царство Ольванга на південному заході від Києва, найімовірніше, на Прикарпатті. У новітніх дослідженнях доводиться можливість князювання Олега в літописному прикарпатському Пліснеську [32].

Література

1. Алферов А. Рубежи, ребра, сорочьи лапки, крюки... Торговые пломбы Киевской Руси / Александр Алферов // Антиквар. – 2010. – № 11 (48). – С. 22–25.
2. Алфьоров О. Пломбы дорогичинського типу: методологічні рекомендації по опису та каталогізації / Олександр Алфьоров // Сфрагістичний збірник. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 189–221.
3. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII століть у Західній Волині / В. В. Ауліх. – К. : Наук. думка, 1972. – 124 с.

ІСТОРИЯ

4. Бейцар-Артеменко О., Присяжний К. Устилуг / Кость Присяжний, Оксана Бейцар-Артеменко // Старий Луцьк. Матеріали Наукової конференції «Любартівські читання» (30–31 березня 2012 р.). – Луцьк, 2012. – Вип. VIII. – С. 363–374.
5. Бернштейн-Коган С. В. Путь из варяг в греки / С. В. Коган // Вопросы географии (Историческая география СССР. – Сб. 20). – М., 1950. – С. 239–270.
6. Болсуновский К. Дорогичинские пломбы найденные на берегах Западного Буга / К. Болсуновский. – Ч. I. – К. : Типолитограф. Г. Л. Фронцкевича, 1894. – 168 с.
7. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельско-хозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. – Житомир : В типографии губернского управления, 1869. – Вып. 2. – 3+129+26+10+13 с.
8. Василевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В. Г. Василевский // Журнал министерства народного просвещения. – С.Пб., 1888. – Ч. I. – Июль. – С. 121–150.
9. Войтович Л. В. Торговля і торгові шляхи / Л. В. Войтович // Історія української культури. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2. – С. 81–92.
10. Войтович Л. В. Историчний коридор Via Regia (Via Regia) в Україні / Л. В. Войтович // Туризм сільський зелений. – 2011. – Вип II (липень-грудень). – С. 4–9.
11. Войтович Л. Етимологія назви Русь, Раффельштеттенський митний статут і гіпотеза про походження княгині Ольги з Пліснеська / Леонтій Войтович // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 року. – Л. ; Броди, 2011. – С. 13–18.
12. Галенко О. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. / Олександр Галенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. В. Ф. Кураса НАН України / Збірник. – К., 2006. – Вип. 29. – С. 6–16. – (Серія «Політологія та етнологія»).
13. Грамоти XIV ст. – К. : Наук. думка, 1974. – № 6. – С. 20–22.
14. Диба Ю. «И сани ея стоятъ въ плеськовѣ и до сего днѣ»: перший приклад «музесифікації» чи літературна містифікація? / Юрій Диба // Княжа доба: історія і культура. – Л., 2011. – Вип. 5. – С. 9–28.
15. Диба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) / Юрій Диба // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Чис. 4 (36). – С. 20–28.
16. Забелин И. Опыты изучения русских древностей и истории. Исследования, описания и критические статьи / И. Забелин. – М. : Типография Грачева и К^о, 1872. – Ч. I. – 566 с.
17. Звіздецький Б. А. Про кордони Древлянської землі / Б. А. Звіздецький // Алхеологія. – 1989. – № 4. – С. 47–58.
18. Звягин Ю. Великий путь из варяг в греки. Тысячелетняя загадка истории / Юрий Звягин. – М. : Вече, 2009. – 240 с.
19. Кибинь А. С. Ятвяги в X–XI вв.: «балтское племя» или «береговое братство»? / А. С. Кибинь // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – С.Пб., 2008. – № 2(4). – Июль–Декабрь. – С. 117–132.
20. Климчук Ф. Очерк древней и средневековой истории Пинщины / Федор Климчук // Гістарычная Брама. Гісторыя і культура Палесся: Навуковы часопіс. – Пінск, 2009. – № 1 (24). – С. 3–23.
21. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Текст, перевод, комментарий / И. Г. Коновалова. – М. : Восточная литература, 2006. – 254 с.
22. Константин Багрянородный Об управлении империей. – М. : Наука, 1991. – 496 с.
23. Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского // Три еврейских путешественника. – М. : Мосты культуры, 2004. – С. 263–318.
24. Кулик А. Евреи древней Руси: источники и историческая реконструкция / Александр Кулик // Ruthenica. – 2008. – № 7. – С. 52–70.
25. Леопардов Н. О печати царева мужа / Н. Леопардов // Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1891. – Серия 2. – Вып. 1. – С. 19–24.
26. Ловмянский Х. Русь и норманны / Хенрик Ловмянский. – М. : Прогресс, 1985. – 304 с.
27. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства / В. В. Мавродин. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1945. – 432 с.
28. Макаров Н. А. Север и Юг Древней Руси в X – первой половине XIII в.: факторы консолидации и обособления / Н. А. Макаров // Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. – М. : Наука, 2002. – С. 5–11.
29. Милан Т. Оборонні укріплення Зимнівського ранньосередньовічного городища / Тарас Милан // Археологічні дослідження львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 235–248.
30. Мицько І. Заснування єпископської кафедри в Острозі / І. З. Мицько // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 151–159.
31. Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія підгір'я X–XI століть / Ігор Мицько // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 року. – Л. ; Броди, 2011. – С. 63–77.
32. Мыцько И. Датское происхождение князя Олега [Электронный ресурс] / Игорь Мыцько. – Режим доступа : <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39/>.
33. Моця А. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев / А. П. Моця // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов. – К., 1985. – С. 131–133.
34. Моця О. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня / Олександр Моця // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – № 4. – С. 95–104.
35. Моця А. П. Волга – Днепр – Дунай: средневековый путь Булгар – Киев – Регенсбург / А. П. Моця // Краеугольный камень. Археология, история, культура, искусство России и сопредельных стран. – С.Пб. ; М., 2009. – Т. 1. – С. 523–529.
36. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путях» / О. П. Моця // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 30–42.

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

37. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых и политических связей IX–XII веков / А. В. Назаренко. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 781 с.
38. Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля древней Руси (до середины XIII в.) / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто // История СССР. – М., 1967. – № 3. – С. 81–108.
39. Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первые его правители / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 – М., 2000. – С. 454–477.
40. Никитин А. Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты / А. Л. Никитин. – М. : Аграф, 2001. – 766 с.
41. Огнева О., Присяжний К. Устилуг / Олена Огнева, Кость Присяжний // Незалежний культурологічний часопис «І». – Л., 2007. – Ч. 49: Волинський Усе-Світ. – С. 51–53.
42. Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.) / В. А. Пархоменко. – Ленинград : Госиздат, 1924. – 113 с.
43. Перхавко В. Б. Опыт комплексного исследования письменных и материальных источников для реконструкции истории припятско-бугского пути в IX–XIII вв. / В. Б. Перхавко // Проблемы исторической географии России. – М., 1983. – Вып. IV: Источниковедение исторической географии. – С. 4–27.
44. Перхавко В. Б. Распространение пломб дрогичинского типа / В. Б. Перхавко // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике. – М., 1996. – С. 211–247.
45. Перхавко В. Торговый мир средневековой Руси / Валерий Перхавко. – М. : Academia, 2006. – 607 с.
46. Петегирич В. Поселенські структури V/VI – X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель / Володимир Петегирич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2007. – Вип. 11. – С. 101–120.
47. Плахонін А. Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А. Г. Плахонін // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 127–143.
48. Поветкин В. И. Которым же княгиня Ольга внимала гуслим // У истоков Новгородской земли / В. И. Поветкин. – Любытин : Боровичская укрупненная типография, 2002. – С. 160–166.
49. Полное собрание русских летописей. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – XVI+84+IV с.+938 стб.
50. Поляков А. Н. Древнейшие русские города и начало цивилизации / А. Н. Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург, 2007. – № 4. – С. 21–27.
51. Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк / В. М. Потин. – Ленинград : Советский художник, 1968. – С. 179–184.
52. Прищела Б. А. Слов'яно-руські фортеці IX–XIII ст. у Погоринні / Б. А. Прищела // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 571 : Держава та армія. – С. 105–112.
53. Раффельштеттенский таможенный устав // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX – XI веков (тексты, перевод, комментарий) / А. В. Назаренко. – М. : Наука, 1993. – С. 59–100.
54. Рубинштейн Н. Западные пути торговли Украины-Руси / Н. Рубинштейн // Вісник одеської Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. – 1925. – Чис. 2–3. – С. 120–134.
55. Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути / Б. А. Рыбаков // История культуры древней руси. Домонгольский период. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. I : Материальная культура. – С. 315–349.
56. Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев / Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1969. – Вып. 169. – С. 189–196.
57. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1993. – 592 с.
58. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Ленинград : Наука, 1983. – 239 с.
59. Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен / В. Н. Татищев. – М. : Императорский московский университет, 1773. – Кн. 2. – 5+536 с.
60. Терський С. Скандинавські археологічні пам'ятки на Волині (X–XII ст.) / Святослав Терський // Другі «Ольжині читання». Пліснеськ – Львів, 14–15 червня 2007 р. – Л., 2007. – С. 53–58.
61. Терський С. Початки Володимира / Святослав Терський // Четверті «Ольжині читання». Пліснеськ. 16 травня 2009 р. – Л., 2010. – С. 35–37.
62. Терський С. В. Княже місто Володимир / С. В. Терський. – Л. : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
63. Терський С. В. Волинська ділянка військово-стратегічного шляху «із хозар у немец» у XI–XIII ст. : історико-географічний коментар / С. В. Терський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2010. – Вип. 3. – С. 201–207.
64. Терський С. В. Початки формування мережі фортифікацій Волинського князівства X–XI ст. / С. В. Терський // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2010. – Вип. 3. – С. 5–10.
65. Терський С. В. «Батиєва» дорога у XII–XIV ст. : історико-географічний коментар / С. В. Терський // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2011. – № 11. – С. 126–131. – (Серія «Історичні та політичні науки»).
66. Тимощук Б. А. Соціальна сутність городища Зимно / Б. А. Тимощук // Раннеславянський мир. Матеріали і дослідження. – М., 1990. – С. 151–157.
67. Толочко П. П. Пути-дороги Киевской Руси / П. П. Толочко // Славяне и их соседи. – М. : Индрик, 2008. – Вып. 12 : Анфологион. Власть, общество,

ІСТОРИЯ

культура в славянском мире в средние века. К 70-летию Б. Н. Флори. – С. 334–348.

68. Торговля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. – К. : Наук. думка, 1990. – 408 с.

69. Фроянов И. Я. Мятёжный Новгород / И. Я. Фроянов. – С.Пб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1992. – 280 с.

70. Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.) / И. Я. Фроянов. – С.Пб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 512 с.

71. Шапов Я. Н. Туровские уставы XIV в. о десятине / Я. Н. Шапов // Археографический ежегодник за 1964 год. – М., 1965. – С. 271–273.

72. Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. / Я. Н. Шапов. – М. : Наука, 1972. – 340 с.

73. Щербаковский Д. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 / Д. Щербаковский // Чтения исторического общества Нестора летописца. – К., 1905. – Т. 18. – Вып. 3–4. – С. 61–70.

74. Юрковский О. Дрогичинские пломбы (размышления о назначении) / Олег Юрковский // Домонгол. Альманах древней культуры и искусства. – Рыбинск : Искатели, 2010. – Вып. 1. – С. 177–182.

75. Янин В. Л. Раскопки в Новгороде / В. Л. Янин // Янин В. Л. Средневековый Новгород: очерки археологии и истории. – М. : Наука, 2004. – С. 54–88.

76. Янин В. Л. Три сезона открытий в Новгороде (1988–2000 гг.) / В. Л. Янин // Янин В. Л. Средневековый Новгород: очерки археологии и истории. – М. : Наука, 2004. – С. 90–126.

77. Янин В. Л. Княгиня Ольга и проблема становления Новгорода / В. Л. Янин // Янин В. Л. Средневековый Новгород: очерки археологии и истории. – М. : Наука, 2004. – С. 127–129.

78. Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода / В. Л. Янин. – М. : Языки славянских культур, 2009. – 415 с.

79. Kubiak W. Skarb monet kufickich z Antopola na Polesie a szlak wodny prypecko-bużanski / W. Kubiak // Vznik a počatku slovanu. – Praha, 1958. – S. 225–232.

80. Kutylowska I. Grody Czerwieńskie wymienione pod 1018 i 1031 rokiem / Irena Kutylowska // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 27–39.

81. Lewicki T. La voie Kiev – Vladimir (Włodzimierz Wołyński), d'après le géographe arabe du XII siècle al-Idrisi / Tadeusz Lewicki // Rocznik Orientalistyczny. – Lwów, 1937. – Т. XIII. – S. 91–105.

82. Zemlicka J. Das «Reich» des böhmischen Boleslavs und sterben Krise an der Jahrtausendwende: Zur Charakteristik der Fruhen Saaten in Mitteleuropa / J. Zemlicka // Archeologické rozhledy. – Praha, 1995. – Roč. 47. – Č. 2. – S. 268–278.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

Статтю присвячено дослідженню фрагмента літописної статті 947 року про встановлення київською княгинею Ольгою погостів у Новгородській землі.

Автор доводить, що первісний текст є штучно прив'язаний до Новгородщини. На думку Ю. Диби, реформаторська діяльність київської володарки була викликана виключно тими перспективами, які відкривалися перед київською владою після заходів з упокорення Деревлянської землі, описаних у літописах у вигляді помсти княгині Ольги за вбивство князя Ігоря.

Описані події розгортаються в Деревлянській та Волинській землях, через які пролягав міжнародний торговий шлях Булгар – Київ – Регенсбург. Війна в Деревлянській землі відкрила перспективи контролю цього торгового шляху від Києва аж до р. Луги в Басейні Західного Бугу, звідки відкривався водний шлях у Балтійське море вздовж Бугу та Вісли.

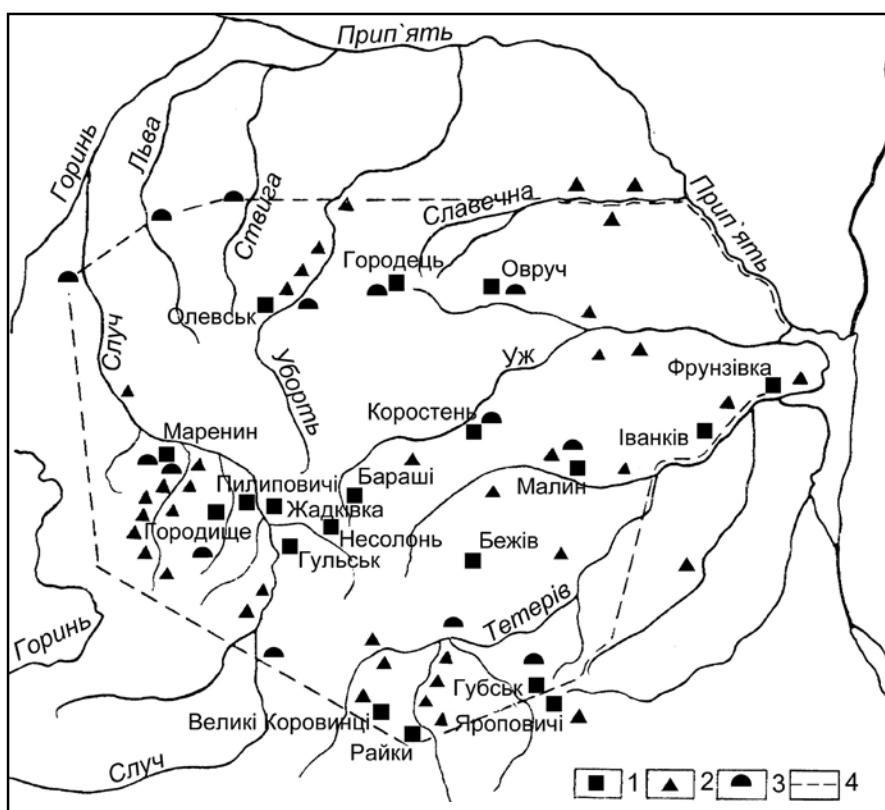
Річка Луга протікає через район, розташований на перетині важливих торговельних шляхів. Княгиня Ольга побудувала погости саме у Волинській землі, вздовж річки Луги. Адміністративно-територіальна реформа була однією із частин державних реформ київської адміністрації щодо вдосконалення управління на нових завойованих територіях.

Ключові слова: літописи, Русь, княгиня Ольга, урбаністична реформа, адміністративна реформа, Новгородська земля, Деревлянська земля, Волинська земля, р. Західний Буг, р. Луга, міжнародні торгові шляхи, погости.

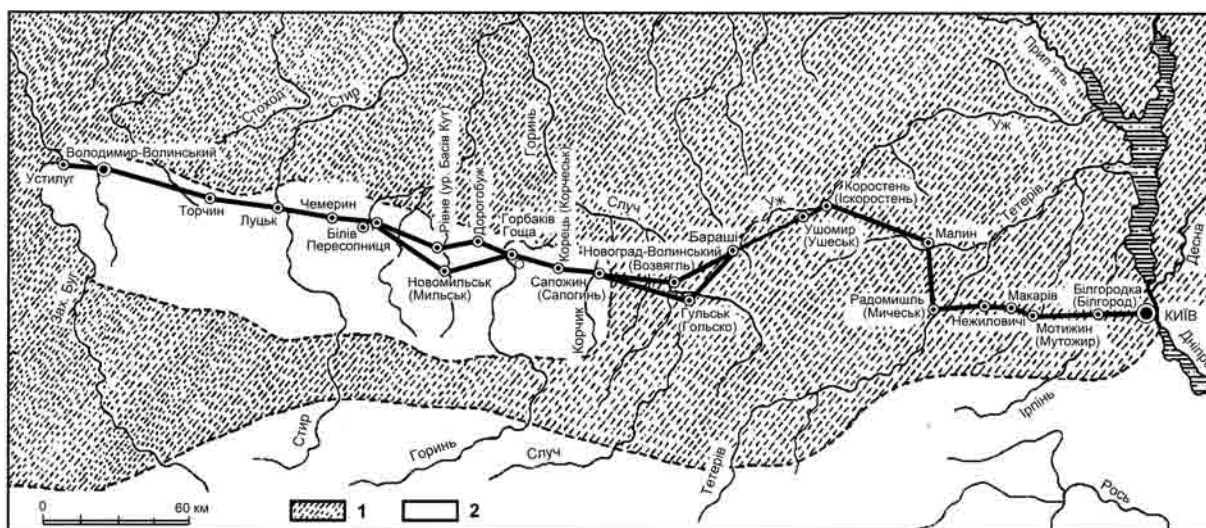
The article discusses a fragment of the 947 chronicle text. It describes an episode when Princess Olha establishes the pohosts on the Novgorod land.

The author argues that the primary text was artificially attached to the Novhorodshchyna. According to Yu.Dyba, the reforms of Olha is due only to the prospects that come to light for

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНИСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

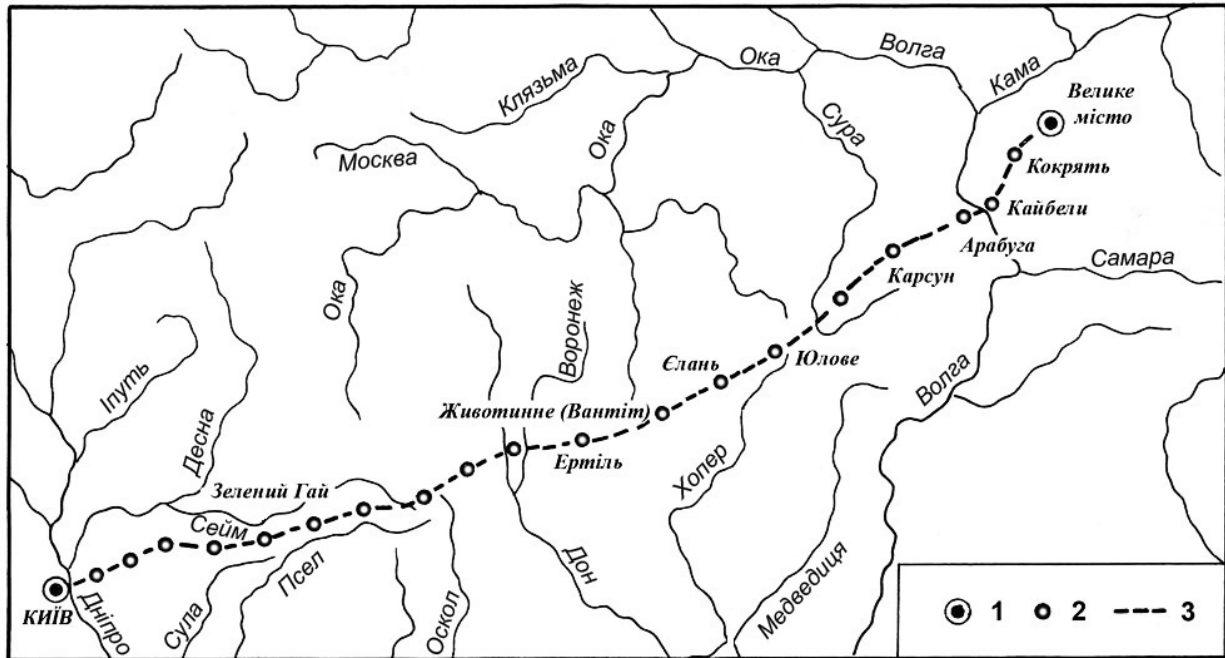

Ілюстр. 1. Територія дравлян за даними археології та писемних джерел:
 1 – городища IX – початку XI ст.; 2 – поселення VIII–X ст.; 3 – курганні
 могильники; 4 – кордони плеїнної території дравлян (за Б. Звіздецьким)

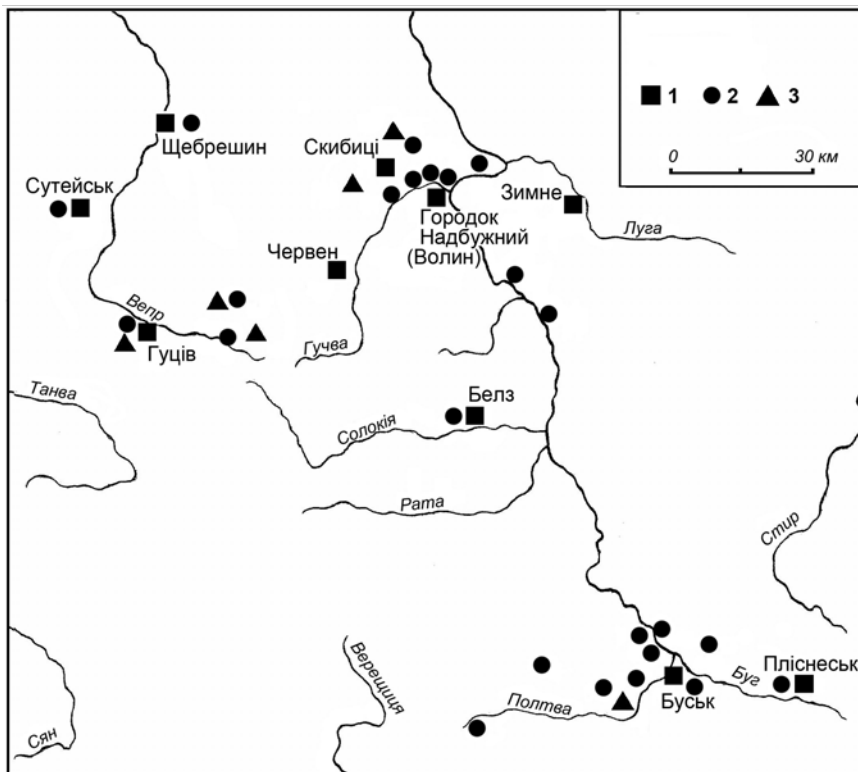

Ілюстр. 2. «Руська» частина шляху Київ – Регенбург: 1 – лісова (поліська) зона;
 2 – лісостепова зона (за О. Моцею)

ІСТОРІЯ

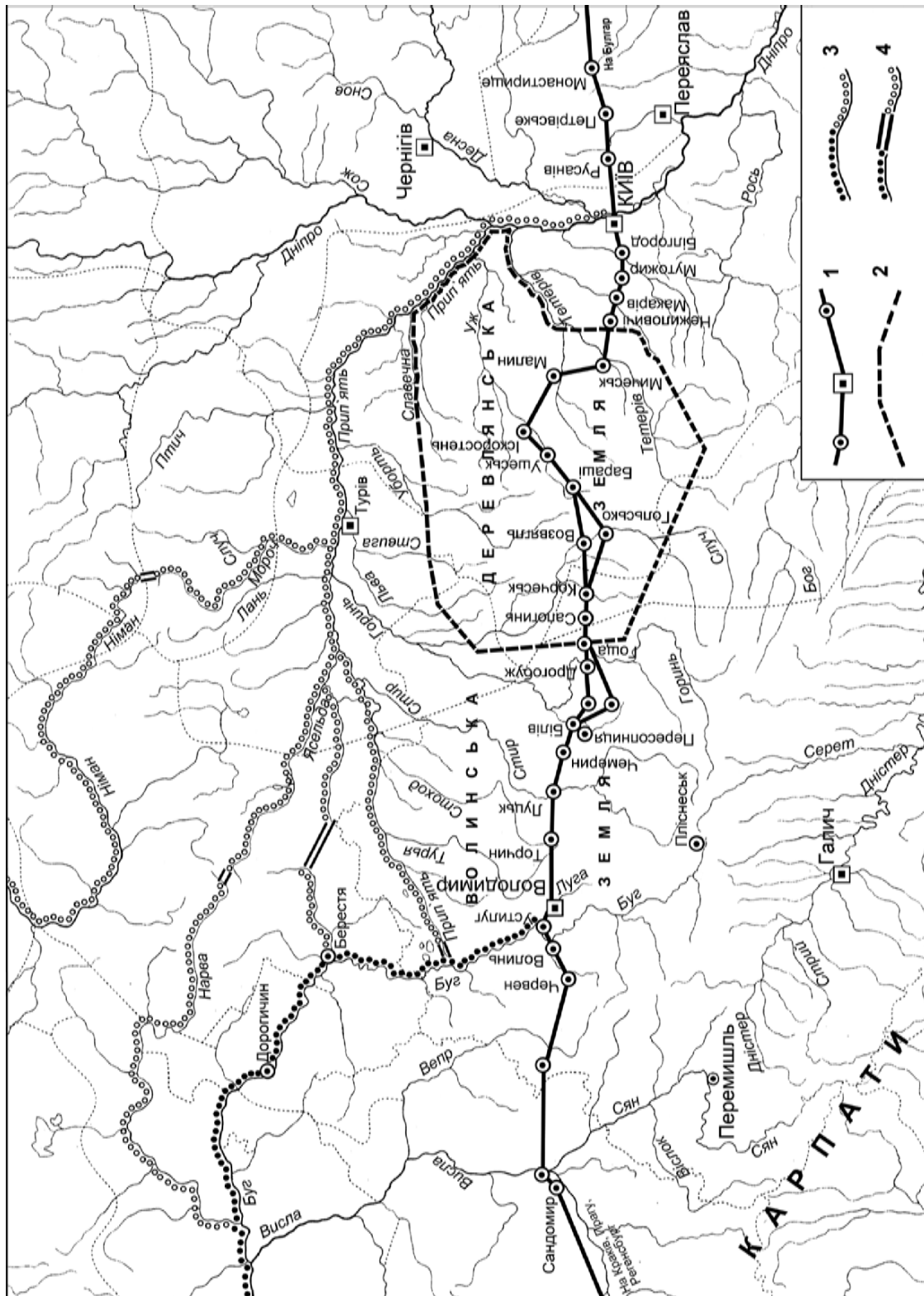

Ілюстр. 3. Шлях із Булгара до Києва: 1 – вихідні пункти; 2 – зупинки-днювання; 3 – траса шляху (за О. Моцею)

Ілюстр. 4. Пам'ятки VIII–X ст. Верхньої Надбужанщини: 1 – городища; 2 – поселення; 3 – могильники (за В. Петегиричем)

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

Ілюстр. 5. Деревлянська та Волинська землі в системі наземних та водних торговельних шляхів X ст.: 1 – наземний шлях Булгар – Київ – Регенсбург; 2 – кордони племінної території деревлян; 3 – водні шляхи (суцільним пунктиром виділено шлях по Бугу); 4 – волюки на водних шляхах

ІСТОРИЯ

the administration of Kyiv after the events in Drevlyanian lands, described in the chronicles as the Olga's revenge for the murder of Prince Igor.

The events unfolding in Drevlyanian and Volynian land, through which ran an international trade route Bulgar-Kyiv-Regensburg. The war in Drevlyanian land opened up prospects for control of this trade route from Kyiv to Luga river to the basin of the Western Bug, whence opened the waterway to the Baltic Sea along the Bug and Vistula.

The river Luga flowed through the area, located at the intersection of important trade routes. And Princess Olga built the pohosts exactly in Volynian land, along the river Luga. Administrative-territorial reform was one of the parts of the state reforms of the Kyiv administration to improve governance on the new conquered territories.

Keywords: chronicles, Rus, Princess Olga, urban reform, administrative reform, Novhorod land, Drevlyanian land, Volynian land, international trade routes, pohosts.

Статья посвящена исследованию фрагмента летописной статьи 947 года об установлении киевской княгиней Ольгой погостов в Новгородской земле.

Автор доказывает, что первоначальный текст является искусственно привязан к Новгородщине. По мнению Ю. Дыбы, реформаторская деятельность киевской княгини была вызвана исключительно теми перспективами, которые открывались перед киевской администрацией после мероприятий по усмирению Древлянской земли, описанных в летописях в виде мести княгини Ольги за убийство князя Игоря.

Описанные события разворачиваются в Древлянской и Волынской землях, через которые пролегал международный торговый путь Булгар – Киев – Регенсбург. Война в Древлянской земле открыла перспективы контроля этого торгового пути от Киева до р. Луги в бассейне Буга, откуда открывался водный путь в Балтийское море вдоль Буга и Вислы.

Река Луга протекает через район, расположенный на пересечении важных торговых путей. Княгиня Ольга построила погосты именно в Волынской земле, вдоль реки Луги. Административно-территориальная реформа была одной из частей государственных реформ Киевской администрации по совершенствованию управления на новых завоеванных территориях.

Ключевые слова: летописи, Русь, княгиня Ольга, урбанистическая реформа, административная реформа, Новгородская земля, Древлянская земля, Волынская земля, р. Западный Буг, р. Луга, международные торговые пути, погосты.